

RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE ASKERÎ SOSYAL HİZMETLER

Yılmaz ÇELİK*

Öz

Sosyal hizmetler, başta dezavantajlı gruplar olmak üzere, toplumun bütün fertlerinin refahını amaçlayan uygulamaları kapsamaktadır. Gerek askerlere gerekse ailelerine yönelik her türlü desteği kapsayan askerî sosyal hizmetler de buna dahildir. Râşid Halifeler dönemi, Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan sosyal hizmet uygulamalarının geliştirilerek devam ettirildiği bir dönemdir. Şiddetli ve uzun süreli savaşların meydana geldiği bu dönemde asker ailelerine yönelik önemli sosyal hizmet faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada, “Sosyal Hizmet” kavramının içeriğinin İslâm’ın ilk asrındaki uygulamalarla doldurulduğu, Râşid Halifeler döneminde asker ailelerine yapılan yardımlar örneğinde açıklanmaktadır. Şüphesiz ki, VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Batı’da sosyal hizmet anlamında pek çok faaliyet olmuştur. Ancak yaklaşık on asır boyunca Müslüman toplumlarda Batı toplumlarına oranla çok daha güçlü sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen günümüzde sosyal hizmetler alanında yapılan akademik çalışmalarda İslam Medeniyetinden yok denecek kadar az bahsedilmektedir. Sosyal hizmet camiasındaki bu genel yaklaşım, çalışmamızın ortaya çıkmasında önemli bir etkidir.

Anahtar Kelimeler: Râşid Halifeler, Sosyal Hizmet, Asker, Çocuk, Dul Kadın.

Military Social Services in the Period of Rashid Caliphs Abstract

Social services include practices aiming at the prosperity of all the members of society, especially disadvantaged groups. This term also includes military social services

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, yilmazcelik70@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5038-575X>.

that cover all kinds of support for soldiers and their families. Rashid Caliphs' period is the period that social service practices that the Prophet had initiated were sustained and developed. During this period that severe and prolonged wars appeared, significant social service activities were carried out for soldiers' families.

In this study, The content of "Social Service" were filled with the applications of the first century of Islam, in the case of the aid to the soldiers' families during the period of Rashid calips. There is no doubt that there are many social activities in the West, from the 7th century to the 19th century. However, in Muslim societies for almost ten centuries, much stronger social service practices have been realized compared to Western societies. Nevertheless, nowadays in academic studies in the field of social services is very little mention of Islamic Civilization. This general approach to the social service community is an important influence on the emergence of our work.

Keywords: Rashid Caliphs, Social Service, Soldier, Child, Widow.

GİRİŞ

Râşid Halifeler dönemi; İslâm tarihinde, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleriyle sürüp Hz. Ali'nin hilafetini kapsayan dönemdir.¹

Aşağıda tanımı ve içeriği kısaca anlatılacak olan sosyal hizmetler, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerinde adeta cisimleşmiştir. Batı dünyasında, ideal anlamda XIX. yüzyılda pratiğe geçirilen sosyal hizmetler Hz. Peygamber tarafından VII. yüzyılda teorinin ötesinde uygulamalı olarak hayat bulmuştur. Hz. Peygamber'in başlattığı sosyal hizmet uygulamaları, Râşid Halifeler döneminde daha da geliştirilmiştir. Râşid Halifeler döneminde sosyal hizmet anlamında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Sosyal hizmetlerin üzerinde durduğu koruma ve bakıma muhtaç çocuk, yarıma muhtaç kadın, asker aileleri, yaşlı ve engelli gibi dezavantajlı gruplar Râşid Halifeler döneminde desteklenmiştir. Aşağıda özellikle asker ailelerine yönelik sosyal hizmetler konusunda örnekler verilecektir.

1. SOSYAL HİZMETLER

Öncelikle konunun daha iyi anlaşılması açısından, sosyal hizmetlerin tanımı ve kapsamı hakkında modern kaynaklarda verilen bilgilere kısaca göz atmakta fayda vardır.

Sosyal hizmetlerin pek çok tanımı yapılmıştır. En kapsamlı tanımlardan biri, 11-14 Aralık 1968'de yapılan III. üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı'nda dile getirilen şu tanımdır: "Sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplulukların yapı ve çevre koşullarından doğan ya da kendi denetimleri dışında kalan yoksulluk ve eşitsizliklerini gidermek; toplumun değişen koşullarından ortaya çıkan sorunları önlemek ve insan

¹ Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul 1999, XVIII, 324-325; Hz. Hasan'ın kısa dönemi de buna dahil edilebilir. Bk. Varol, Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I) (Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri)", *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X (2000): 483.

kaynaklarını geliştirmek; kişi, aile ve toplum refahını sağlamak amacıyla düzenlenen hizmet ve programları kapsayan bir alandır.”²

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği’ne bağlı uzmanlar grubunun yaptığı tanım da kısa olmakla birlikte oldukça kapsamlıdır: “Sosyal hizmetler, bireylerin birbiriyle ve çevresi ile uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacıyla taşıyan örgütlenmiş çalışmalarlardır.”³ Bu tanımlar göz önüne alındığında Hz. Peygamber’in, Medine’de mükemmel bir sosyal hizmet çalışması yaptığını görmek mümkündür. *Muâhât, Mescidler, Suffa, zekât, sadaka ve çeşitleri, vakıflar, şehir planlaması, muhâcirlerin konut ihtiyacının karşılanması, yetimlerin ve kimsesiz kadınların himayesi, muhtaç aile ve fertlere yapılan yardımlar* bu çalışmanın sacayaklarını oluşturmaktadır. Râşid Halifeler döneminde, Hz. Peygamber’in Medine’de başlattığı bu hizmetlerin önemli bir bölümü İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde geliştirilerek uygulanmıştır.

Günümüz araştırmacıları da “sosyal hizmetler” terimini içerik ve kapsam olarak birbirine yakın olmakla birlikte farklı cümlelerle tanımlamışlardır. Bu tanımlardan bir kısmında sosyal hizmetler; kişi, grup ve toplumlara sosyal, ruhsal, ekonomik ve fiziksel yönlerden, imkanlar çerçevesindeki en yüksek refah düzeyine ulaşabilmeleri için yardım yapılması ve desteklenmesi gibi çok kısa ama kapsayıcı şekilde tarif edilmektedir.⁴

Tarihsel çerçeve içinde ele alındığında, sosyal hizmetlerin, bireyin refahını geliştirmeye yönelik uygulamalar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bireyin refahını ise sosyal refah hizmetleri belirler. Bu hizmetlerin amacı, bireyin refahı ile içinde bulunduğu toplumun refahı arasında bir denge kurmaktır.⁵ Kısacası sosyal hizmet, hem fert hem de toplum refahını aynı anda hedeflemektedir. Hz. Peygamber’in başlattığı, Râşid Halifeler’in devam ettirdiği, çeşitli nedenlerle toplumdan soyutlanmış köle, en-

² Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara 1999, s. 147; Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara 2012, s. 106; Ayrıca bk. *III. üncü Milli Sosyal Hizmetler Konferansı*, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No: 54, s. 305, 364.

³ Arıcı, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, s. 147.

⁴ Bk. Dilik, Sait, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, Ankara, XXXV (1980): 73.

1983 tarih ve 2828 sayılı Kanun’un 3. Maddesinde Sosyal Hizmetler şöyle tanımlanmaktadır: “Kişi ve ailelerin kendi bünye ve çevre şartlarından doğan veya kontrolleri dışında oluşan maddi, manevi ve sosyal yoksunluklarının giderilmesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına, sosyal sorunlarının önlenmesi ve çözüm-lenmesine yardımcı olunmasını ve hayat standartlarının iyileştirilmesi ve yükseltilmesini amaçlayan sis-temli ve programlı hizmetler bütünüdür.” Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Ankara 2007, s. 270.

Mesela bk. Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, s. 108. Benzer bir tanım için bk. Duyan, Veli, “Sosyal Hizmet Etiği”, *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet*, haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, Ankara 2013, s. 109; Seyyar, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri*, ss. 270-271.

⁵ Kongar, Emre, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara, 1972, s. 11; Acar, Hakan-Duyan, Gülsüm Çamur, “Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 14/1 (2003): 2.

gelli, kimsesiz çocuk ve kadın, yoksul ve buna benzer gruplara yönelik izlediği ku-caklayıcı uygulamalar, yukarıda verilen bütün anlam ve tanımlarının pratiğe dökül-müş şeklidir.

Sosyal hizmetin kapsamı konusunda birçok yorum yapılmıştır. Sosyal hizmet kapsam ve alanlarını gösteren BM listesi oldukça geniş bir çerçeve sunmaktadır.⁶ Bu kapsam o kadar geniştir ki, adeta insanla ilgili ne varsa hepsini içermektedir. Dolayısıyla devletin ve toplumun güvenliğini sağlama görevinde bulunan askerlerin ailelerinin her alanda desteklenmesi sosyal hizmet alanında önemli bir yere sahiptir. Râşid Halifeler dönemi sosyal hizmetin kapsamına giren birçok hizmetin gerçekleş-tirildiği nadir dönemlerden biridir.

2. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE SOSYAL HİZMET ANLAYIŞI

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, on dört asır önce pratiğe dökülen sosyal hizmet uygulamalarında, son yüzyıldaki sosyal devlet sisteminin planlı, teorik ve ku-rumsal düzenini aramak yanlıştır. Ancak, bu sistemin öngördüğü temel ilke ve pratik bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sosyal hizmet anlayışını Râşid Halifeler dö-ne-mindeki birçok uygulamada görmek mümkündür. Bu dönemde, günümüzde sosyal devletin el atması gereken toplumsal gruplara yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleşmiştir. Yaşlı, yardıma muhtaç çocuk ve kadın, engelli, fakir, miskin, borçlu vb. bütün gruplar sosyal hizmet uygulamalarından paylarını almışlardır.

Râşid Halifeler döneminde, kimsesiz, muhtaç ve yaşlı insanlara sahip çıkılmış, onların geçimini sağlayacak derecede beytûlmâlden maaş bağlanmış ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı da yapılmamıştır. Hz. Ebû Bekir, Şam tarafına gönder-diği ordunun komutanı Yezîd b. Ebî Süfyân'a, gittiği yerde ibadetleriyle meşgul pa-pazları, kadınları, çocukları ve yaşlıları öldürmemesi talimatını vermiştir.⁷ Hamidul-lah, Hz. Ebû Bekir döneminde yaşlılara yönelik önemli bir uygulamadan bahsetmek-tedir. Hîre şehrinin fethinden (12/634) sonra, ordu komutanı Hâlid b. Velîd, Halife Hz. Ebû Bekir adına imzaladığı bir barış anlaşmasına göre, başlarına bir felâket gel-mesi ya da zengin iken fakir olması nedeniyle artık çalışacak durumda olmayan ve

⁶ Bu listede sosyal hizmet alanları şu şekilde sıralanmıştır: "Aile ve çocuk bakım ve yardımı hizmetleri, evlenme konusunda danışmanlık, çocuk bakımevleri ve yuvaları, normal bir aile ilişkisi olmayan çocuk-lara hizmetler, evlat edinme, vasilik, koruyucu aile, gönüllü çalışmalar, yaşlılara bakım ve yardım, kronik hasta ve sakatlara bakım ve yardım, olağanüstü durumlar yardımı, yoksullara yardım, aşevleri, bedensel ve ruhsal sakatların bakım ve rehabilitasyon hizmetleri, evlenmemiş annelere yardım, göçmen ve sığın-mışlara yardım, fuhuş yoluna sapmış ve ahlâksal bakımdan tehlikeye düşmüş kızların rehabilitasyonu, sosyal tıp hizmeti, ruhsal hijyen ya da psikiyatrik sosyal çalışma, okulda sosyal çalışma, askerî yerlerde sosyal çalışma, işletmelerde sosyal çalışma, meslek danışmanlığı ve iş bulmaya ilişkin sosyal çalışma, yargı alanında sosyal çalışma, konut yapımında sosyal çalışma, sosyal güvenliğin yönetim örgütlerinde sosyal çalışma, toplum kalkınması programlarında sosyal çalışma, suçlulara yardım vb.". Dilik, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", ss. 74-76. Benzer bir kategorize için bk. Seyyar, *Bakım Terimleri*, s. 271.

⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Beyrut 1985, Cihâd, 10.

bu yüzden kendi dindaşlarının lütuf ve merhametine sığınmış olan bütün yaşlı kimseler, cizyeden muaf tutulmuşlardır. Anlaşmaya göre ayrıca, bu yaşlıların kendisi ve geçimini üstlendiği kişiler, hicret ülkesinde (dâru'l-hicre) yahut İslâm ülkesinde (dâru'l-İslâm) ikamet ettikleri sürece Müslümanların devlet hazinesinden (beytül-mâl) yardım alacaklardır.⁸ Hz. Ömer, kapı kapı dolaşarak dilenen yaşlı bir zimmîye beytül-mâlden maaş bağlamış, mâlî durumu zayıf olan ehl-i zimmenin cizyelerini azaltmış veya kaldırmıştır.⁹ Hz. Ali, halifeliği sırasında Vâdilkurâ ile Irak tarafında Yenbu'daki bazı çiftlikleri vakıf haline getirmiş ve buradan yoksullar, kimsesizler, yolcular ve ihtiyaca düştüklerinde Hasan ve Hüseyin gibi en yakınlarının faydalanmalarını belirtmiştir.¹⁰

Râşid Halifeler döneminde, başta desteğe muhtaç çocuklar olmak üzere bütün çocuklara yönelik önemli sosyal hizmet uygulamalarında bulunulmuştur. Özellikle yetim ve kimsesiz çocukların hukuk, eğitim ve malî alanlarda desteklenmesine özen gösterilmiştir. Mesela Hz. Ömer, halifeliği döneminde, zekât alımı sebebiyle azalması için veli ve vasilerden, yetim mallarının ticarete çalıştırılıp nemalandırılmasını istemiş ve şöyle demiştir: "Yetimlerin mallarıyla ticaret yapın ki zekât onları yiyip birtirmesin."¹¹ Hz. Ömer, kendisine buluntu bir çocuğu (lakît) getiren adama "Bu hürdür, velâyeti senin, nafakası ise bizim sorumluluğumuzda beytül-mâlden karşılanacaktır" demiştir.¹² Hz. Ali, dünyaya gelmiş ve bir kenara atılmış/terk edilmiş bir çocuk kendisine getirilince ona yüz dirhem tahsisat yapmıştır.¹³ Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde kadılar, hukukî ihtilafları çözmelerinin yanında vakıfların, yetim ve acizlerin mallarını idare gibi işlere de bakmışlardır.¹⁴

⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991, II, 971. Ayrıca bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul 1973, s. 232.

⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981, ss. 61-62, 66. Ebû Yûsuf'un aktarımı daha ayrıntılı ve ilginç bilgiler içermektedir: "Hz. Ömer, adamın (dilenen yaşlı bir Yahudi) elinden tuttu, kendi evine götürdü, ona bir miktar sadaka verdi. Sonra adamı beytülmalin hazinedarına yolladı ve şöyle dedi: "Bu adama ve benzerlerine bakınız! Vallahi biz bunlara insafî davranmalıyız. Gençliğinde cizyesini aldı. Sonra ihtiyarladığında böyle perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz. *sadakalar ancak fakirler ve miskinler içindir* âyetinde geçen fakirlerden gaye Müslümanlardır. Miskinlerden gaye ise ehl-i Kitâb'ın fakirleridir. Bu adam ehl-i Kitâbın miskinlerindedir." Hz Ömer, o adamdan ve benzerlerinden cizyeyi kaldırdı." Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, ss. 205-206.

¹⁰ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, I-IV, Cidde 1979, I, 220-222; Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, İstanbul 2013, s. 567.

¹¹ Mâlik b. Enes, *Muvattâ'*, Zekât 12.

¹² San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyârî, *el-Musannef*, çev. Hüseyin Yıldız, İstanbul 2012, VII, 611, 614; Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, trc. Heyet, İstanbul 2011, VII, 157-158. Muvattâ'da geçen rivâyet şöyledir: Hz. Ömer, kendisine sokağa atılmış bir çocuk getiren adama "çocuk hürdür, onun mirası sana aittir. Bakımı da devlete aittir." demiştir. Mâlik b. Enes, *Muvattâ'*, Akdiyye 19. Hz. Ömer'in uygulama örnekleri için bk. Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, VII, 97-98; İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire 2001, III, 277-278; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyâd 1998, Şehâdât, 16; Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul 2013, s. 517 vd.

¹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 270; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 526.

¹⁴ Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, II, 356.

Râşid Halifeler döneminde ailelere çocuk yardımı, aylık olarak ve düzenli şekilde yapılmıştır. Kaynaklarda bu konuda oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Hz. Ömer, hilafetinin ilk yıllarında sadece süt dönemini aşmış çocuklar için ailelerine yardımda bulunurken, daha sonraları yeni doğan bütün çocuklar için ailelerine yardımda bulunmuştur. Hz. Ömer, her çocuğa babasının aldığına ek olarak 6 dirhem vermiştir. Çocuk büyüdükçe tazminatı da artmıştır.¹⁵ Hz. Ömer, devlet gelirleri artınca çocuklara düzenli olarak tahsisât/maaş bağlatmıştır. O, ister kız ister erkek olsun yeni doğmuş çocuklara 100 dirhem, biraz büyüyünce 200 dirhem tahsis etmiş, çocuk olgunluk çağına gelince daha da artırmıştı.¹⁶ Hz. Osman, her çocuk için 50 dirhem ve ayrıca giyecek tahsis etmiş, çocuk bir yaşına geldiğinde de maaşını 100 dirheme çıkarmıştır. Hz. Ali de Hz. Ömer gibi, çocuk doğduğunda 100 dirhem ödemiştir.¹⁷ Bu bilgilerden de anlaşılacaktır ki, Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman ve Hz. Ali, çocuk yardımını devam ettirmişlerdir.¹⁸

Hz. Peygamber'den sonra Râşid Halifeler döneminde eğitimde kurumsallaşma konusunda önemli adımlar atılmıştır. Hz. Ebû Bekir dönemi kısa olduğu, isyanlara karşı tedbirler ve savaşlarla geçtiği için yeni herhangi bir atılım yapılamamış, Hz. Peygamber dönemindeki faaliyetler devam ettirilmiştir. Hz. Ömer, çocukların eğitimine önem vermiştir. O, hem eğitim-öğretim kurumları açma, hem öğretmen atama¹⁹ ve maaş bağlama²⁰ hem de müfredat belirleme konularında icraatlarda bulunmuştur.²¹ Hz. Ömer, çocuklara Kur'ân-ı Kerim, okuma yazma ve Arap dili kaidelelerinin yanında ensâb bilgisi, şiir, darbimesel, yüzme, binicilik ve atıcılığın öğretilmesini

¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 525; Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara 1999, s. 287. Hz. Ömer, mâli yardıma ek olarak aynı yardım yapan valilerini de desteklemiş ve böyle olması gerektiğini söylemiştir. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 277-278; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 517. Hz. Ömer ayrıca, muhâcirlerin küçük çocuklarına Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanların (yetişkinlerin) miktarını tahsis etmiştir. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 515. İbn Sa'd, hem Muhâcir hem de Ensarın çocuklarına Mekke'nin fethinde Müslüman olanlara verilen 2 bin dirhem verilindiğini yazmaktadır. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 276. Başlangıçta Hz. Ömer bebekleri, süten kesindiklerinde maaş bağlıyordu. Fakat bir an önce kütüğe kaydetmek için kadınların, çocuklarını erken süten kesmeye yöneldiklerini görünce bunu çocuklar aleyhine görerek bu uygulamasından vazgeçmiştir. Bunun üzerine bütün illerde, çocukların doğar doğmaz maaşa bağlanacakları duyuruları yapılmıştır. Bk. Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, V, 369.

¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 277; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 517.

¹⁷ "Hz. Ali, yeni doğan çocuğa yüz dirhem atıya bağladı." Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 525. Geniş bilgi için bk. Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 458.

¹⁸ Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, s. 287.

¹⁹ Hz. Ömer, Basra halkına Abdullah b. Muğaffel'in de aralarında bulunduğu yedi öğretmen göndermiştir. Bk. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, IX, 119-120. Aynı şekilde İmrân b. Husayn'ı, Ebû Musa'nın vali olduğu Basra'ya öğretmen olarak görevlendirmiştir. Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 433. Hitti, Hz. Ömer'in, Hicrî 17(638) gibi erken bir devirde idaresi altına aldığı bütün bölge ve ülkelere öğretmenler gönderdiğini kaydetmekte ancak bu bilgiyi nereden aldığını belirtmemektedir. Bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 397.

²⁰ Mesela İbn Ebî Şeybe'nin aktardığına göre Hz. Ömer, Medine'de çocuklara öğreticilik yapan üç öğretmenin her birine ayda 15 dirhem maaş ödemekteydi. Bk. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, çev. Yaşar Güngör-Yusuf Özbek, İstanbul 2010, VIII, 272. Kallek, bu öğretmenler için "Sıbyan Mektebi öğretmeni" ifadesini kullanmaktadır. Bk. Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997, s. 140. Ayrıca bk. Gözütok, Şakir, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, İstanbul 2012, s. 69.

²¹ Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in görevlendirdiği öğretmenleri şöyle sıralamaktadır: Şam bölgesine Ebû'd-

istemiş, bu konuda valilere emirler göndermiştir. Kur'ân-ı Kerim öğrenen çocuklara beytül mâlden maaş bağlamıştır.²² Bu öğretim faaliyetlerinden hür veya köle bütün çocuklar faydalanmaktaydı. Ayrıca Hz. Ömer, Müslüman olan mevâli zümresi yanında çocuklarının da sayısı çoğalınca, onların eğitim ve öğretimi için görevliler tayin etmiş, başta namaz olmak üzere ibadetlerin, ferâiz, Kur'ân-ı Kerim, okuma yazma ve Arapça dil kaidelerinin öğretildiği faaliyetleri başlatmıştır. Hz. Ömer'in diğer bir uygulaması da, 6 yaşındaki bütün kız ve erkek çocuklarının, hür veya köle olmalarına zengin veya fakir ailelerden geldiklerine bakılmaksızın camilerde yapılan eğitim-öğretim faaliyetlerine katılmaları ve temel eğitimden faydalanmalarını sağlamak olmuştur.²³

Râşid Halifeler döneminde çocuklar, hukukî anlamda da koruma altına alınmışlardır. Hz. Ömer, dağılan bir ailede anne-baba seçimini çocuğa bırakmış, çocuk annesinin yanında kalmayı seçmiştir.²⁴ Hz. Ömer, kendi çocuğunu kızgınlıkla kılıcını sallarken öldüren Katâde'den diyet olarak ölen çocuğun kardeşleri arasında paylaşmıştır ve Katâde'yi de çocuğun mirasından mahrum etmiştir.²⁵ Her iki örnekte kastî bir durum söz konusu olmadığı için diyetle yetinilmiştir. Ancak kasıtlı öldürmelerde durum farklıdır. Hz. Osman, çocukların para kazanmaları konusunda zorlanmamalarını, aksi taktirde çocukların hırsızlığa yönelebileceği uyarısında bulunmuştur.²⁶

Râşid Halifeler döneminde, Hz. Peygamber'in, özellikle küçük çocuklarla annelerinin birbirlerinden ayrılmamaları konusuna gösterdiği özen devam ettirilmiştir. Hz. Peygamber, Benî Kurayza esirleriyle ilgili olarak, gerek ganimet taksimi gerekse satış sırasında, annelerle henüz ergenlik çağına gelmemiş çocuklarının birbirinden ayrı düşürülmesini yasaklamış ve şöyle demiştir: "*Kim bir anne ile çocuğunu ayırırsa Allah da kıyamet günü onunla sevdiğini ayırsın.*"²⁷ Râşid Halifeler döneminde, özellikle de Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleri döneminde anneler ve çocuklarının birbirlerinden ayrı düşürülmemesi hakkında talimatlar verilmiştir.²⁸

Derdâ (Dımaşk), Muâz b. Cebel (Filistin), Übey b. Ka'b ve Ubâde b. Sâmit; Basra'ya Abdullah b. Muğaffel, Ebû Musa el-Eş'arî, İmrân b. Husayn ve Enes b. Mâlik; Küfe'ye Abdullah b. Mes'ûd. Bk. Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, İstanbul 2014, s. 341. Ayrıca bk. Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1990-2000, III, 423.

²² Ebû Ubeyd'in aktardığına göre Hz. Ömer, bazı âmillere, Kur'ân öğrenimi görenlere tahsisat bağlamalarını emrettiğini kaydetmektedir. Bu talimat muhtemelen küttâblarda yatılı eğitim gören çocuklar için verilmiştir. Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l -Emvâl*, s. 292.

²³ Daha geniş değerlendirme için bk. Fayda, "Ömer", *DİA*, XXXIV, 50.

²⁴ Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, VII, 228-229.

²⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 188.

²⁶ "Sanatı olmayan cariyeyi kazanç sağlamaya zorlamayın. Siz onu zorlarsanız namusunu satar. Küçükleri de kazanç sağlamaya zorlamayın çünkü bulamazsa çalar." Mâlik b. Enes, *Muvattâ'*, İsti'zân 42.

²⁷ Tirmizî, *Büyû'* 52. Ayrıca bk. Vakıdî, Muhammed b. Ömer, *Hz. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, çev. Musa K. Yılmaz, Harf Yayınevi, İstanbul 2016, 453; Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 2014, ss. 68-69.

²⁸ Abdürrezzâk San'ânî, *Musannef*, VIII, 383-384.

Râşid Halifeler döneminde engelli ve kronik hastaların desteklenmesine de önem verilmiştir. Dımeşk toprağındaki el-Câbiye'ye gelirken yolda cüzââm hastalığına tutulmuş Hıristiyanlara rastlayan Hz. Ömer görevlilere, onlara zekât gelirlerinden vermelerini ve yiyecek tahsis etmelerini emretmiştir.²⁹

3. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE ASKER AİLELERİNE YAPILAN YARDIMLAR

Devlet adına savaşa giden askerlerin ailelerin desteklenmesi ve korunması da sosyal hizmetin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Asker aileleri açısından iki türlü zorluk söz konusudur. Bunlardan birincisi, askerlik süresince ailenin asker ferdi için, savaşta olmasının getirdiği risklerden dolayı duyulan hayati endişe, ikincisi ise, eve gelir getiren kişinin uzun süre evden ayrı kalmasının sonucu olarak ailenin içine düştüğü ekonomik sıkıntılardır. Ayrıca, baba eksikliğiyle ortaya çıkacak otorite boşluğunun, çocukların gelişimi üzerinde meydana getireceği olumsuzluklar da söz konusudur. İşte bu ailelere yönelik hem psikolojik hem de ekonomik desteğe yönelik sosyal hizmet, hem devletin hem de toplumun görevidir. Günümüzde buna "askerî sosyal hizmet" adı verilmektedir.³⁰

Râşid Halifeler döneminde askerî sosyal hizmetler konusunu anlatmadan önce bu dönemdeki askerî teşkilata kısaca değinmek yararlı olacaktır. Hz. Peygamber döneminde orduyu oluşturan birlikler gönüllü askerlerden oluşmaktaydı. Gönüllü askerler orduya katılmakta, savaş bittiğinde de ailelerinin yanına dönerek gündelik hayatlarına devam etmekteydiler. Maaş alamadıkları gibi birçoğu savaş teçhizatını da kendileri temin etmek durumunda kalıyorlardı. Durumu iyi olmayanlara ise zenginler yardımcı olur, onları baştan aşağı donatırlardı. Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hz. Ebû Bekir döneminde de gönüllü askerlik yöntemi devam etmiştir. Komutanlara ve askerlere herhangi bir ücret ödenmemiştir.³¹

Hz. Ömer dönemi İslâm Tarihi'nde askerliğin veya ordunun özel bir teşkilât haline getirilmesi konusunda bir dönüm noktası olmuştur. Hz. Ömer, askerleri kontrol ve idare etmek için; isimlerini, vasıflarını, maaşlarının miktarlarını ve vazifelerini kaydettirmek sûretiyle "Dîvânü'l-Cünd"ü (Ordu Divanı) meydana getirmiştir. Hz. Ömer'in divan defterlerinde asker olsun sivil olsun, fey' gelirlerinden istihkakı olan insanlar kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla divan defterleri, hem asker sayısı hem de genel nüfusun tespitinde önemli rol oynamıştır.³²

²⁹ Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 152.

³⁰ Bu konunun geniş şekilde ele alındığı çalışma için bk. Laser, Julie Anne, "Klinik Sosyal Hizmet Bağlamında Asker Aileleriyle Çalışma (Askerî Sosyal Hizmet)", çev. İmdat Artan, <http://www.psikososyalhizmet.com/6/cmsw.pdf>, (et. 20.10.2015).

³¹ Daha geniş bilgi için bk. Bakır, Abdulhalik, Hz. Ali Dönemi, Ankara, 1991, 161; Yılmaz, Metin-M. Zeki Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *OMÜİF Dergisi*, 26-27 (2008): 216.

³² Geniş bilgi için bk. Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 513-515; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel ve*

H. Osman döneminde ilk İslâm donanması kurulmuştur. Bu dönemin ilk altı yılında ordu düzeni aynen devam etmiştir. Ancak Müslümanların bölünmesine neden olan fitneler sebebiyle ordudaki disiplin bozulmuştur. Dolayısıyla H. Ömer'in başlattığı askerî teşkilatlanma H. Osman döneminin ikinci yarısında büyük oranda aksamıştır.³³ H. Ali, bozulan ordu ve mecburi askerlik düzenini yeniden sistemli hale getirmeye çalışmıştır. Ancak iç karışıklıklar, Cemel, Siffin ve diğer savaşlar, H. Ali'nin bu isteğini tam anlamıyla uygulamasına engel olmuştur. Bütün bunlara rağmen onun, hilafetinin son iki yılında kırk bin kişilik güçlü bir ordu meydana getirdiği de rivayet edilmektedir.³⁴

Bu kısa temastan sonra asker ailelerine yönelik sosyal hizmet uygulamalarına bakalım. H. Peygamber döneminde asker ailelerine ekonomik, psikolojik, sosyal alanda destek olunurken, Râşid Halifeler döneminde bu destek daha çok ekonomik anlamda olmuştur. H. Ömer dönemine gelene kadar askerlerin düzenli bir gelirleri yoktu. H. Peygamber; ganimet, cizye ve harac gelirlerini beytül-mâlde bir araya topladıktan sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir.³⁵ Özellikle sefere çıkan askerlere ve ailelerine daha fazla pay verilmiştir. H. Peygamber, kendisinin askerî seferlere çıkmadığı durumlarda asker ailelerine destek olmuş, problemleriyle ilgilenmiştir. Mesela, babası Uhud Savaşı'nda (3/625) şehid düşünce yetim duruma gelen Bişr b. Akrabe ile ilgilenmiş ve hatta himaye teklif etmiştir.³⁶ Kendisinin seferlere çıktığı zamanlarda da asker ailelerinin desteklenmesi işini, yerine görevlendirdiği sahabiler yapmıştır. H. Peygamber'i her konuda örnek alan sahabiler de bu konuda hassas davranmışlardır. Mesela, Uhud Savaşı'nda şehid olan H. Hamza'nın yetim kızını himaye etmek konusunda bazı sahabiler adeta yarışa girmişlerdi.³⁷

H. Ebû Bekir döneminde de bu uygulamalara devam edilmiştir. H. Peygamber döneminde oluşturulmuş beytül-mâl yine aynı fonksiyonuna devam etmiş, başta halife olmak üzere devlet memurlarının atâ ve maaşları buradan ödenmiştir. Bu çerçevede asker ailelerinin desteklenmesine devam edilmiştir. Ancak H. Ebû Bekir, beytül-mâlde biriken gelirleri eşit şekilde dağıtır, ayırma gitmezdi.³⁸

H. Ömer döneminde fetihlerin artması, ticaretin gelişmesi sonucunda devlet gelirleri önceki dönemlere oranla oldukça fazlaşmıştır. Dolayısıyla bu gelirlerin daha sistematik olarak kullanılması ve dağıtılması gündeme gelmiştir. H. Ömer,

Sosyal İslâm Târîhi, trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, İstanbul 1991, II, 185; Yeniçeri, İslâm'ın Dayanışma - Paylaşma Medeniyeti, s. 646; Bakır, *H. Ali Dönemi*, s. 162.

³³ H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, s. 185; krş. Bakır, *H. Ali Dönemi*, ss. 162-163.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Bakır, *H. Ali Dönemi*, ss. 178-184.

³⁵ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2)*, İstanbul 2012, s. 167.

³⁶ Eser, Mithat, *Engelli Sahabiler*, İstanbul 2013, s. 56.

³⁷ Olayın ayrıntısı için bk. Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VII, 597-598.

³⁸ Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, 3/6 (2005): 270-271.

yaptığı istişareler sonucunda divan teşkilatını kurmaya karar vermiş ve bunu gerçekleştirmiştir. Hz. Ömer tarafından 15/636 yılında kurulan *Divan*, askerin sayılarını ve isimlerini kayıt altına alarak, *maaş/’atâ*³⁹ miktarlarını tayin etmek, takdir edilen miktarı zamanında ödemek gibi görevleri ifa etmekteydi. Cahşiyârî (331/942) ve Sûlî’ye (335/946) göre Hz. Ömer’in divanları kurma amacı, “*gelirleri saymak ve orduda yaşayanların ailelerine dağıtmaktır.*”⁴⁰ Uzun seferlere çıkan askerlerin, arkalarında bıraktıkları ailelerine ilişkin geçim endişesini kafalarından silmesi, hem askerlerin kendileri hem de aileleri için önemli bir moral kaynağı olmuştur. Bu yönüyle Hz. Ömer’in uygulaması mevcut şartlar içerisinde reform niteliği taşıyan önemli bir sosyal hizmet uygulamasıdır.

Hz. Ömer’in divan defterlerinde asker olsun sivil olsun, fey’ gelirlerinden istihkakı olan insanlar kayıt altına alınmıştır. Dolayısıyla divan defterleri, hem asker sayısı hem de genel nüfusun tespitinde önemli rol oynamıştır. Kayıt altına alınanlar arasında asker ailesi olup maaş bağlanan bazı gruplar şunlardır:

1. Bedir gazilerinin hanımları-500 Dirhem
2. Bedir ile Hudeybiye arasında Müslüman olanların hanımları-400 Dirhem
3. Onlardan sonraki savaşlarda ve olaylarda yer almış olanların hanımları-300 Dirhem
4. Kadisiyye Savaşı’na katılmış olanların hanımları-200 Dirhem
5. Bunların dışındaki diğer hanım ve çocuklar-100 Dirhem.
6. Ayrıca sadece savaş zamanında askerlik yapanlar ve daha sonra terhis olanlara da maaş verilmekteydi.⁴¹

Hz. Ömer, Mekke’den Medine’ye hicret etmiş kadınlara da maaş bağlamıştı.⁴² Özellikle savaşlarda eşini kaybetmiş dul kadınların maddî sıkıntı çekmemeleri konusunda çok hassas davranmıştır. Bu konu aşağıda daha geniş şekilde ele alınacaktır.

Hz. Ömer, devlet başkanlığı sırasında ortaya çıkan başka problemlere de önemli çözümler getirmiştir. İslâm orduları, Irak, Suriye, Filistin ve Mısır bölgelerini fethe muktedir oldukları zaman, askerler bu bölgelerde kendileri için tesis edilen askerî ordugâhlarda kalmışlar ve ziraatla uğraşmaya, servetler ve araziler edinmeye koyulmuşlardır. Bunun sonrasında ticaret ve ziraatla uğraşmaya başlayan askerler, yavaş yavaş sahip oldukları askerî ruhu kaybetmeye ve askerlikten uzaklaşmaya başlamışlardır. Bu tehlikenin farkına varan Hz. Ömer, askerlerin Allah yolunda cihadla meşgul

³⁹ ‘Atâ, emek ve doğrudan bir hizmet karşılığı olmayan bağış türü maaş anlamına gelir ki burada aslında bütçe fazlası gelirlerin bu yolla onların gerçek sahibi halka dağıtılması söz konusudur. Bunlar öncelikle ve özellikle askerlere ve ailelerine ödenirdi. Bk. Yeniçeri, *İslâm’ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, s. 651.

⁴⁰ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 231; Yılmaz, “Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri”, s. 217.

⁴¹ Geniş bilgi için bk. Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, ss. 84-89.

⁴² H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, 145.

olmalarını emretmiş, onların ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamayı garanti ederek onlara yıllık maaşlar bağlamıştır.⁴³

H. Ömer döneminde, askerlerin bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırken, bunun yanında gerek eşlerine ve gerekse de sütten kesilmemiş çocuklarına durumlarına göre maaşlar bağlanmıştır.⁴⁴ Hatta divanlardaki maaş kütüklerinde -kocadan ayrı olarak- kadın ve çocukların adları tek tek yazılmış ve bunlara maaş bağlanmıştır.⁴⁵ Meselâ, Muhâcir kadınların her biri için 3000 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁴⁶ H. Ömer, askerlerin eş ve çocuklarına 10'ar dinar maaş bağlamıştır. H. Osman ve ondan sonra gelen valiler de aynı şeyi devam ettirmişlerdir.⁴⁷ H. İbrahim Hasan, H. Ömer'in sefere çıkan askerlerin ailelerine 1000 dirhem destek verdiğini aktarmaktadır.⁴⁸ Bunun dışında, erzak ve giyecek yardımı da yapmıştır. Bunlardan birinde H. Ömer, kocası Hudeybiye seferine (6/628) katılmış bir kadına erzak ve giyecek yardımı yapmıştır.⁴⁹

Bunların dışında H. Ömer, *Dâru'd-Dakîk*'i kurmuştur. Burada; un, kavut (kavrulmuş arpa, buğday), hurma, kuru üzüm ve kuru incir bulundurulmakta, ihtiyacı olanlara buradan dağıtım yapılmaktaydı. Ayrıca ganimet ve avlanma neticesinde elde edilen gıda maddeleri de ordunun ihtiyacını gidermede kullanılıyordu.⁵⁰ H. Ömer dönemindeki fetihler sonucunda beytül-mâl gelirleri artmış ve bunun sonucunda ordunun beslenme, barınma ve silah ihtiyacı karşılanmıştır. H. Ömer, stratejik yerlere askerî merkezler kurmuş, dolayısıyla ordunun barınma problemi kalmamıştır. Ayrıca divanın kurulması ve askerliğin mecburi olmasıyla birlikte, asker ailelerinin ihtiyaçlarının karşılanması daha sistematik hale gelmiştir.⁵¹

H. Ömer, askerlik bahanesiyle ailesiyle haberleşmeyi kesen, onları ihmal edenleri uyarmış ve bu yüzden zor durumda kalan aile fertlerini beytül-mâlden desteklemiştir. H. Ömer, bu tür askerlerle ilgili olarak ordu komutanlarına şöyle bir talimat göndermiştir: "(Medine'den ayrılan) filan kişileri çağırın. Ya eşlerinin yanına dönsün-

⁴³ H. İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, s. 185; Yeniçeri, *İslâm'ın Dayanışma-Paylaşma Medeniyeti*, ss. 457-458.

⁴⁴ Barış, M. Necati, *H. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2016, s. 27.

⁴⁵ Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 515-516.

⁴⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 516; Hasan İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 145. Diğer örnekler için bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 274.

⁴⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 524. Ebû Ubeyd, 10 dinar yerine 10 dirhem rakamını vermektedir. Bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 273;

⁴⁸ H. İbrahim Hasan, *İslâm Târîhi*, II, 145; Ayrıca bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 914.

⁴⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 293.

⁵⁰ Bk. Buhârî, Humus 20, Hibe 4, Sayd 16, Serike 1, Cihad 123; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Sâlih er-Râcîhî, Riyâd 1999, Cihad 137-138; Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Beytül'Efkâr, Riyad 1998/1419, Cihad 72, Sayd 18.

⁵¹ H. Ömer döneminde askerlerin beslenme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması hakkında bk. Çil, Halit, "H. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği", *Akademik Bakış Dergisi*, 37 (2013): 18-19.

ler ya da onların nafakalarını göndersinler ya da onları boşayıp geçmişe dönük nafakalarını ödesinler.”⁵² Hz. Ali, savaşa katılan askerlerin eşlerine farklı miktarlarda maaş bağlamıştır. Kendisinden önceki halifeler döneminde asker eşlerine verilen 200 dirhemi aynen devam ettirmiş, yeni maaş bağlananlara 100'er dirhem maaş bağlatmıştır.⁵³

Hz. Osman, Hz. Ömer'in malî sistemini genel anlamda devam ettirmiştir. Hatta Hz. Osman döneminde, yeni fetihlerle birlikte devlet giderleri artınca her askerin maaşına 100'er dirhem artış yapılmıştır. Ancak, ilk altı yıldan sonra istikrarın bozulması sonucunda asker maaşlarının ödenmesinde sıkıntı yaşanmış, fey' ve maaş dağıtımlarında adaletsizlikler meydana gelmeye başlamıştır. Bu durum, ordu düzeninde bozulmalara neden olmuş ve fitneyi körükleyen önemli bir etken olmuştur.⁵⁴

Hz. Ali döneminde devletin merkezi Kûfe'ye taşınmış, dolayısıyla beytümâlin merkezi de Kûfe olmuştur. Çeşitli bölgelerde toplanan gelirler, öncelikle toplandığı bölgedeki ordu mensuplarının maaşları ve diğer ihtiyaçlar için kullanılır, artan kısım merkez hazineye gönderilirdi. Bunun aksine olan uygulamalar tepki toplardı. Nitekim Basra valisi Abdullah b. Abbas, şehirdeki ordu mensuplarının maaşlarını ödemediği Kûfe'ye mal göndermeye kalkışınca tepki toplamıştır.⁵⁵ Bu örnek olayda, askerlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarının öncelendiği açıkça görülmektedir. Hz. Ali, savaşa katılan askerlerin eşlerine farklı miktarlarda maaş bağlamıştır. Kendisinden önceki halifeler döneminde asker eşlerine verilen 200 dirhemi aynen devam ettirmiş, yeni maaş bağlananlara 100'er dirhem maaş bağlatmıştır.⁵⁶

4. DUL KADINLARA YARDIM

Gerek Hz. Peygamber döneminde, gerekse Râşid Halifeler döneminde kadınların dul kalmalarındaki en büyük etken savaşlardır. Savaşların uzun sürmesi, savaşlarda ölümlerin oldukça fazla olması, toplumdaki dul sayısının fazlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Dul kadınlara yardım, askerî sosyal hizmetin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Konu, dikkat çekmek amacıyla özellikle ayrı bir başlık altında ele alınmıştır.

Toplumda dul kalmış kadınların konumu sadece kendilerini değil, anne-babası, kardeşleri, komşuları ve eğer varsa özellikle çocuklarını önemli oranda etkilemektedir. Çocukları olan dul bir kadın maddî anlamda zorda kaldığı zaman bunun kendi çocukları ve toplum üzerindeki olumsuz etkileri fazla olmaktadır. Zor durumda kalan

⁵² San'ânî, *Musannef*, VII, 145. Ayrıca şöyle geçiyor: “Şayet boşamaya yanaşmıyorlarsa (eşlerinin) geçmişe ve geleceğe dönük nafakalarını kendilerinden tahsil edin.” San'ânî, *Musannef*, VII, 145.

⁵³ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 238.

⁵⁴ Yiğit, İsmail, “Osman”, *DİA*, İstanbul 2001, XXXIII, 440; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, ss. 231-232.

⁵⁵ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 203.

⁵⁶ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 238.

bir anneden iyi eğitim ve maddî destek alamayan çocukların hırsızlık, gasp vb. suçlara yönelmeleri kaçınılmazdır. Bu gibi olumsuzluklar toplumda vahim sonuçlara neden olabilmektedir. Ayrıca maddî olarak zorda kalan bu durumdaki kadınlar ve çocukları, para kazanmak için gayr-i ahlâkî yöntemlere yönelebilmekte ve hatta kötü niyetli kişiler ve kurumlar tarafından istismar edilebilmektedirler. Bu açıdan dul kalmış kadınları maddî-manevî desteklemek, devletin ve toplumun önemli bir sosyal hizmet görevidir.

Hz. Peygamber, “Dul kadınların ve fakirlerin nafakalarını kazanmaya koşan Müslüman, Allah yolunda harb eden mücâhid, yahut gece namazlı, gündüz oruçlu âbid kimse gibidir.”⁵⁷ sözüyle boşanma ya da savaşlarda eşini kaybetme nedenlerinden dolayı dul kalmış kadınların korunmasının önemine vurgu yapmıştır. Hz. Peygamber, toplumlarda dul kadınlara yönelik olumsuz algının tam aksine onlara hem psikolojik danışmanlık yapmış hem de ekonomik destekte bulunmuştur. En önemlisi de evlenmeleri konusunda destek olmuştur.⁵⁸ Hz. Peygamber ayrıca, dul kadınlara ekonomik olarak da destek olmuştur.⁵⁹ Dul kalmış kadınlara yapılan bu genel yardımların yanında Hz. Peygamber, özel şahıslar bazında da destekte bulunmuştur.⁶⁰ Heysemî, Hz. Peygamber’in, Ümmü Sünbüle adındaki sahabi kadına bir vadi iktâ ettiğini içeren bir rivâyete yer vermektedir.⁶¹ Bu kadınların, çoğunun Müslüman oldukları için veya başka nedenlerle eşlerinden ayrılan, kocası şehit edilen dul kadınlar olduğu bilinmektedir.

Hz. Peygamber döneminde dul kadınlara devlet ve şahıslar tarafından yapılan ekonomik desteğe Râşid Halifeler döneminde devam edilmiştir. Hz. Ebû Bekir elbise satın alarak bu elbiseleri kışın dul kadınlara dağıtmaktaydı.⁶² Hz. Ömer, divanda Mekke’den Medine’ye hicret etmiş kadınlara maaş bağlamıştı.⁶³ Hz. Ömer, dul kadınların maddî sıkıntı çekmemeleri konusunda çok hassas davranmıştır. Bu hassa-

⁵⁷ Buhârî, Nafakât, 1, 3.

⁵⁸ Mesela, kocasından ayrılan ve kendisinden destek isteyen Fâtıma bt. Kays’a destek olmuş ve evlenmesi için yardımcı olmuştur. Bk. Mâlik b. Enes, *Muvattâ’*, Talâk 67; Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdulmunim Şelebi, Beyrut 2001, Nikâh 8.

⁵⁹ Mesela, Hz. Peygamber’in, ihtiyacı olan Muhâcîr ve Ensar kadınlarına Hayber gelirlerinden maaş bağladığı nakledilmektedir. Bk. Savaş, Rıza, “Asr-ı Saâdet’te Kadın ve Aile Hayatı”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet’te İslâm*, İstanbul 1995, IV, 319. Hamidullah, Hz. Peygamber’in dul kadınlara sadece Hayber gelirlerinden değil beytül-mâlden maaş bağladığını belirtmektedir. Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 914.

⁶⁰ Muhâcîrlerden olan Âmine bt. el-Erkam’a, Akîk vadisinde bir kuyu ve Şifâ bt. Abdullah’a, Hakkâkîn yakınında bir ev iktâ ettiği rivâyet edilmektedir. Bk. Savaş, “Asr-ı Saâdet’te Kadın ve Aile Hayatı”, s. 319.

⁶¹ Heysemî’nin eserindeki ifade “ona falan vadiyi verdi” şeklindedir. Bk. Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, VII, 95. Başka bir örnek olayda, Hz. Peygamber başkasından satın aldığı ürünün fiyatını ödeyemediği için pazarda zor durumda kalan dul bir kadına ve çocuğuna borcunu hafifletme konusunda yardım etmiştir. Bk. Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, VII, 25.

⁶² İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el Kâmil fi’t Târîh*, çev. A. Ağırakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, İstanbul 1986, II, 387.

⁶³ Hasan İ. Hasan, *Siyasi Dini Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, II, 145.

siyeti ona Sevad'ın fethinden sonra şu sözü söyletmiştir: "Eğer bir müddet daha halife olarak kalırsam Irak'ın "dul"larını, benden sonra gelecek emîre muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım."⁶⁴

Hz. Peygamber devrinden sonra Râşid Halifeler döneminde mallar çoğalınca humus'un da 1/5'i yetimlere, miskinlere ve yolculara ayrılmıştır. Hz. Ali de aynı uygulamayı devam ettirmiştir.⁶⁵ Hz. Ali fakirler, bir gelire sahip olmayan yetimler, dul kadınlar vs.'ye beytûlmâlden maaş bağlamıştır.⁶⁶

SONUÇ

Râşid Halifeler dönemi, Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan İslâm Medeniyetinin kurumsallaşması yolunda büyük adımların atıldığı bir dönemdir. Bu dönem içerisinde sosyal, ekonomik, askerî, siyasî ve kültürel anlamda önemli mesafeler kat edilmiştir. Râşid Halifeler dönemindeki bu gelişim ve ilerleme, topluma yönelik sosyal hizmetlerin daha etkin şekilde uygulanması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Çünkü sosyal hizmetler, ideal anlamda ancak güçlü devletler tarafından gerçekleştirilebilecek uygulamalardır. Toplumdaki fakir, kimsesiz, yaşlı, engelli vb. dezavantajlı grupların desteklenmesi, ihtiyaçlarının karşılanması güçlü bir siyasî organizasyonu, güçlü bir ekonomiyi ve bunu gerçekleştirecek geniş bir ufku (vizyonu) gerektirmektedir. Râşid Halifeler, her biri Hz. Peygamber'in yanında yetişmiş güçlü şahsiyetler olarak bu ufku kazanmış ve önemli icraatlar gerçekleştirmişlerdir.

Râşid Halifeler döneminde sosyal hizmet anlamında önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Sosyal hizmetlerin üzerinde durduğu koruma ve bakıma muhtaç çocuk, yardıma muhtaç kadın, yaşlı ve engelli gibi dezavantajlı gruplar desteklenmiştir. Râşid Halifeler döneminde savaşların, hayatın vazgeçilmez rutini haline geldiği bir dönem olması nedeniyle askerî sosyal hizmet alanına öncelik verilmiştir. Fetihler sonucu kazanılan milyonlarca metrekarelik coğrafyalarda yaşayan insanların sağlık, eğitim, ekonomik, kültürel ve sosyal alanda pek çok problemi ortaya çıkmıştır. Bunun dışında, fethedilen yüz binlerce askerin ve ailelerinin de durumu farklı değildir. Çok kısa sürede ortaya çıkan bu problemlerin çözüme kavuşturulması, Râşid Halifeler dönemindeki güçlü yönetimi göstermesi açısından önemlidir.

Şiddetli ve uzun süreli savaşların olduğu bir dönemde devletler en büyük yatırımları orduya yapmışlardır. Askerî seferlerin uzun sürmesi nedeniyle ordugah şehirler kurulmuş, asker aileleri çoğunlukla bu şehirlere taşınmış ve desteklenmişlerdir. Şehit olan veya savaşta yaralanan askerlerin eşleri ve çocuklarına yönelik sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Ailelere maaş bağlanması, çocukların eğitim-öğretimi, moralman desteklenmeleri, hukukî anlamda haklarının korunması

⁶⁴ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, ss. 75-76.

⁶⁵ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 51.

⁶⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 914; Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, ss. 238-239.

devletin birer sosyal hizmet görevidir. Râşid Halifeler, bu sosyal hizmet uygulamalarını önemli oranda hayata geçirmişlerdir.

Kaynakça

- » Acar, Hakan–Duyan, Gülsüm Çamur, “Dünyada Sosyal Hizmet Mesleğinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, XIV/1 (2003): 1-19.
- » Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul 2012.
- » Arıcı, Kadir, *Sosyal Güvenlik Dersleri*, Ankara 1999.
- » Bakır, Abdulhalik, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991.
- » Barış, M. Necati, *Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2016.
- » Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, trc. Mustafa Fayda, İstanbul 2013.
- » Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyâd 1998.
- » Çil, Halit, “Hz. Ömer Döneminde Ordunun Silahları ve Lojistiği”, *Akademik Bakış Dergisi*, 37 (2013): 1-21.
- » Dilik, Sait, “Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler”, *AÜSBF Dergisi*, Ankara, XXXV (1980): 73-84.
- » _____, *Sosyal Güvenlik*, Ankara 1991.
- » Duyan, Velî, “Sosyal Hizmet Etiği”, *Sosyal Politika ve Kamu Yönetimi Bileşenleriyle Sosyal Hizmet*, haz. H. Acar-N. Negiz-E. Akman, Ankara 2013, ss. 109-117.
- » Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Sâlih er-Râcihî, Riyâd 1999.
- » Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.
- » Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul 1973.
- » Eser, Mithat, *Engelli Sahabîler*, İstanbul 2013.
- » Fayda, Mustafa, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, İstanbul 1999, XVIII, 324-338.
- » _____, “Ömer”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 44-51.
- » Gözütok, Şakir, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, İstanbul 2012.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1991.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî, Dini, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, İstanbul 1991.
- » Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, trc. Heyet, İstanbul 2011.
- » Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Târîhi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1995.
- » İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, çev. Yaşar Güngör-Yusuf Özbek, I-XVI, İstanbul 2010.
- » İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kâhire 2001.
- » İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevver*, thk. Fehim Muhammed Şeltût, I-IV, Cidde 1979.
- » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed (Ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Ağrakca-M. B. Eryarsoy-Y. Apaydın, I-XII, İstanbul 1986.
- » Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim Piyasa İlişkisi*, İstanbul 1997.
- » Kongar, Emre, *Sosyal Çalışmaya Giriş*, Ankara 1972.
- » Laser, Julie Anne, “Klinik Sosyal Hizmet Bağlamında Asker Aileleriyle Çalışma (Askerî Sosyal Hizmet)”, çev. İmdat Artan, <http://www.psikososyalhizmet.com/6/cmsw.pdf>, (et. 20.10.2015).
- » Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Beyrut 1985.
- » Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Beytu'l-Efkâr, Riyâd 1419/1998.
- » Nesâî, Ebû Abdurrahman b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Hasan Abdulmunim Şelebi, I-XII, Beyrut 2001.

-
- » Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara, 2014.
 - » San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, çev. Hüseyin Yıldız, I-XII, İstanbul 2012.
 - » Savaş, Rıza, "Asr-ı Saâdet'te Kadın ve Aile Hayatı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm*, İstanbul 1995, IV, 229-378.
 - » Seyyar, Ali, *Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Ankara 2007.
 - » Subhi Salih, *İslâm Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, Ankara 1999.
 - » Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İstem*, 3/6 (2005): 265-280.
 - » Vakıdî, Muhammed b. Ömer, *H. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*, çev. Musa K. Yılmaz, Harf Yayınevi, İstanbul 2016.
 - » Varol, Bahaüddin, "Hulefâ-i Râşidin Dönemi Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (I) (Eğitim-Öğretimi Yapılan İlim Dalları ve İlim Merkezleri)", *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X (2000): 479-504.
 - » Yeniçeri, Celal, *İslâm'ın Dayanışma - Paylaşma Medeniyeti*, İstanbul 2013.
 - » Yılmaz, Metin-M. Zeki Terzi, "Klasik İslâmî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", *OMÜF Dergisi*, 26-27 (2008): 215-235.
 - » Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, İstanbul 2001, XXXIII, 438-443.
 - » Yolcuoğlu, İsmet Galip, *Sosyal Hizmete Giriş*, Ankara 2012.
 - » *III' üncü Millî Sosyal Hizmetler Konferansı, 11-14 Aralık 1968*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No: 54.